

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAÏLO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к
академик
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсичић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д P Ж A J

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на влашцијаници манастира Пућине?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-е године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Рајко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалили истаок“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власиеле</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Которска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Слободан Шоја, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maја Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласи у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Борђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Неделько В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крестић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министра/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харџ Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Ђикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демокрајтска сјџранка и Сјоразум Цвејковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Сјоразум Цвејковић–Мачек 1939. ѓодине</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ју. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о сјању међунационалних односа у рејубликама Југославије у првој деценији после Другог свејског рајта</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

МИРА РАДОЈЕВИЋ

ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА И СПОРАЗУМ ЦВЕТКОВИЋ–МАЧЕК

А п с т р а к т. – Споразум Цветковић–Мачек, постигнут после вишемесечних преговора у августу 1939. године, којим је створена Бановина Хрватска и започето државно преуређење Краљевине Југославије на националним основама, изазвао је различита, углавном негативна реаговања. У мноштву одјека на почетак федерализације дотадашњег централистичког уређења аргументованошћу се издвојило мишљење Демократске странке. У овом смо раду настојали да прикажемо суштину тада изношене критике, имајући у виду и одступање од претходних ставова демократа, заступаних претходних година. У анализи смо користили резолуције Демократске странке, партијску преписку, мемоарске изворе, штампу и релевантну историографску литературу.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Срби, Хрвати, државно уређење, федерализација, Бановина Хрватска, Демократска странка

Југословенска демократска странка, најчешће називана само Демократска, у политичком се животу југословенске краљевине издвајала низом важних посебности. У држави која је према жељи најгорљивијих присталица идеје уједињења Срба, Хрвата и Словенаца требало да носи југословенско име била је једна од ретких која га је усвојила и у свом називу.¹ Такође за разлику од већине других својом је територијалном организацијом успела да обухвати готово целокупан простор новостворене

---

¹ Слично су поступиле још само три странке: Југословенска републиканска странка, Југословенска муслиманска организација и Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), која је 1920. године променила име у Комунистичка партија Југославије.

не државе, добрим делом и отуд што је у време настанка 1919. године укључила странке и партијске групе из свих југословенских покрајина. Јер, у њен су састав ушли Самостална радикална, Либерална и Напредњачка странка из Србије, мање политичке групе из Босне и Херцеговине и Македоније, словеначки либерали и велика Хрватско-српска коалиција из бивших области Аустроугарске, која је углавном окупљала Србе „пречане” и југословенски опредељене Хрвате.² Осим тога, Демократска странка је у својим редовима имала знатан број образованих људи, што јој је увек, без обзира на потоње кризе и унутрашње деобе, давало својеврстан вид интелектуализма. Развој политичких прилика, међутим, показао је да се управо оно што јој је на почетку давало предност и на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године осигурало највећи број посланичких мандата (92) у предстојећим искушењима показало као мана, онемогућивши заузимање јединственог става према горућим проблемима. Најосетљивије међу њима свакако је било питање државног уређења, око кога су вођене најжешће расправе.

Демократи су до првобитног гледишта дошли релативно лако, можда чак и изненађујуће брзо с обзиром на то да су њихове две најјаче политичке групе, Самостална радикална странка и Хрватско-српска коалиција, нарочито крајем 1918. године заузимале малтене супротна становиштва. Док се део самосталних радикала залагао за јединствену (унитарну) државу са управном и законодавном централизацијом,³ чланови Коалиције су се из страха за опстанак Срба у Хрватској противили било каквим облицима аутономије и централизма. Странка се под тим притиском у целини одлучила за наглашени државни централизам, с једним законодавним телом и владом, који је одговарао и њеним погледима на питање о постојању једног или три народа.⁴ У програму је отуда јасно речено да Срби, Хрвати и Словенци чине једну националну целину, по крви и језику, „осећајима”, континуитету земљишта на коме живе и заједничким интересима опстанка. На основу таквог схватања о народном јединству

² Видети: Бранислав Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца*, Београд 1970.

³ Божидар Марковић, „Унутрашње уређење Југославије”, *Југословенска демократска лига*, св. 1, Женева 1918, стр. 4–8; Б. Марковић, *Пре двадесет година. Наше народно уједињење – унутрашње уређење Југославије*, библиотека „Политика и друштво”, св. 24, Београд 1938, стр. 49–69.

⁴ Б. Марковић, „Први кораци ка народном споразуму”, *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940, стр. 54–62; Б. Глигоријевић, „Стапање Србије с југословенском државом”, *Србија на крају Првог светског рата*, зборник радова, Београд 1990, стр. 132. О утицајима других чинилаца више: Радоје Л. Кнежевић, „Љубомир Давидовић”, *Споменица Љубомира Давидовића*, стр. 17.

демократи су се zaloжили за „једну југословенску народну и државну ми-сао”, искључујући „све историјске, племенске и покрајинске разлике као разлог и подлогу за политичко и административно уређење и посебно по-гранично издвајање.” Захтевали су да се „начело уједињавања спроводи до краја”, допуштајући административну децентрализацију стварањем само-управних јединица, омеђених природним, социјалним и економским при-ликама, у којима би до изражаја дошле „народне енергије”.⁵

Одлучним залагањем за наведене ставове и током расправа у Кон-ституанти, Демократска странка је заједно с Радикалном пресудно утица-ла на централистичка решења, озакоњена Видовданским уставом из 1921. године. Отпор који су таквом државном уређењу пружиле првенствено хрватске политичке партије, предвођене Хрватском републиканском се-љачком странком, допринео је, међутим, да се међу демократама појаве прве сумње у исправност донетих одлука, а убрзо потом и жеља да се с хрватским национално-политичким представницима успостави сарадња и постигне прихватљив компромис. Таквим идејама превасходно су били блиски бивши самостални радикали, које је подржао њихов некадашњи, а и тадашњи партијски шеф Љубомир (Љуба) Давидовић. Насупрот њима, бивше чланство Хрватско-српске коалиције, окупљено око Светозара Прибићевића, непоколебљиво је бранило централистичка програмска на-чела. Последица ових идејно-политичких размимоилажења било је прво велико цепање странке, будући да су се присталице Светозара Прибиће-вића издвојиле 1924. године и основале Самосталну демократску странку. Остатак демократа на челу с Љубом Давидовићем наставио је покушаје да се током 20-их година, а и доцније, усагласи с политиком Хрватске сељачке странке, која се 1925. одрекла републиканства барем у свом име-ну. Истовремено, то је значило и да су се демократи све више приближа-вали пристанку на федералистичко преуређење државе, што је знатно олакшавала чињеница да је у њиховим редовима, особито после удараца које им је задала лична владавина краља Александра од 1929. године, остало готово искључиво „тврдо самосталско језгро”, навикнуто на отпор недемократским режимима још од сукоба с „последњим Обреновићем”.

Пресудни кораци у „помирењу” с федерализмом учињени су 1932. и 1933. године. Критикујући краљеву диктатуру и лажни парламентаризам, уведен крајем 1931, Љуба Давидовић се у „Писму пријатељима”, штампаном као проглас марта 1932. године, zaloжио за удруживање срп-

---

⁵ *Програм Демократске странке*, Београд 1921, стр. 3–5; Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварности*, тематска збирка докумената, књ. 1, Београд 1987, стр. 206–207; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, стр. 12–13.

ских, хрватских и словеначких странака. „У том настојању”, рекао је, „тудио сам се да измиримо многоструке захтеве: тежње посебних културних, економских делова за слободан несметан развој са снагом целине и потребама државног уређења дораслог данашњим условима живота.”⁶ У овој реченици, мада уопштеној, Тодор Стојков је видео сазревање нове концепције државног уређења, указујући и на следећи део писма: „Ово југословенство под морање данас је само празна литерарна реч, а од народне самоуправе остала је бановина у којој решава бирократија а народ подноси један терет више.”⁷

Истог месеца, Милан Грол, већ признати идеолог демократа, писао је страначком шефу о потреби стварања већих и мањих јединица. Према његовој замисли, прве би биле формиране око „природних гравитационих тачака (Београда, Загреба, Љубљане, а свакако бар још Сарајево у прелазној национално-културној зони)” и имале би федерални карактер. У оквиру њих постојале би мање јединице „са регионалним самоуправним карактером”. На тај начин, снага државне целине не би била разбијена, а велике јединице биле би оспособљене за висок културни замах. Посебну пажњу Милан Грол је посветио „српским покрајинама”, постављајући тај проблем на основе којих су се демократи придржавали све до краја Другог светског рата. По његовом мишљењу, изједначавање покрајинских захтева Војводине, Македоније и Црне Горе са хрватским захтевима водило би у неспоразуме и хаос. Јер, да су Хрвати пристајали да се задовоље самоуправом, широм од постојеће и у компетенцијама и у гаранцијама које је давао Септембарски (Октоисани) устав из 1931. године, таква би децентрализација обухватала све покрајине. Будући да они то нису хтели, било је „апсурдно да се компромис с њиховим захтевима (у којима је добар део издвојеног националног и самодржавног карактера) узима за базу целокупне организације. Тражити за Нови Сад исто што и Загреб за себе тражи, било би поновити у обрнутом смислу – погрешку Видовданског устава, који је положај Загреба хтео свести на положај Зајечара.” Уочавајући разлику у аутономним потребама и побудама, Милан Грол је предвидео две врсте јединица: великих федералних и у њиховом оквиру мањих, регионално самоуправног карактера. По његовим речима, право самоопредељења односило се на „индивидуалне колективитете” и било „условљено помирењем са општим околностима у комплексу механизма државних и међународних”. А, „око чега се и на чему се”, питао је, „заснивао тај ко-

⁶ Наведно према: Тодор Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатиуре 1929–1935*, Београд 1969, стр. 146.

⁷ Исто, стр. 147.

лективитет у овом случају и где се зауставља то право самоопредељења мањине Срба и Хрвата, а већине Мађара, Немаца и Румуна у Војводини?”⁸

Са овом идејом у основи, Демократска странка је у новом „Писму пријатељима”, које је Љуба Давидовић упутио присталицама и јавности у јануару 1933. године, реаговала на Загребачку резолуцију (Загребачке пунктације), насталу два месеца раније као програмски документ Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке.⁹ Како је њоме осуђена „србијанска хегемонија”, истакнут захтев за враћање државног живота на 1. децембар 1918. године, а реке Дрина, Сава и Дунав обележене као унутрашње границе, све су српске, а и друге странке биле подстакнуте на изношење својих ставова о питању државног преуређења. Представници војвођанских радикала и самосталних демократа, на пример, донели су тзв. Новосадску (Војвођанску) резолуцију у којој су навели да „у будућем уређењу државе, Војводина са Сремом тражи за себе исти положај, који ће имати остале покрајине”.¹⁰ Демократи су тиме били незадовољни, а Милан Грол и Божидар (Бока) Влајић, страначки секретар, оштро су напали ауторе резолуције.¹¹

Одговарајући на сличне предлоге, првенствено на Загребачку резолуцију, Демократска странка је коначно уобличила свој предлог државног преуређења, заложивши се за стварање 7–9 самоуправних јединица, образованих према природним, економским, саобраћајним и социјалним условима, чије би надлежности чинили непосредни „дневни интереси”, привредни послови, избор службеника, „размеравање терета” и „контрола издатака” у том кругу послова. Најважнија тачка страначког предлога односила се на формирање већих самоуправних или управних јединица. Јер, „по сили нашег подвојеног живота у прошлости, нарочито по сили грешања у садашњости, развила су се осећања потребе и за шира самовладања, шира и просторно и садржајно. Ту су сад у питању задовољења погодаба за слободан развој културно-историјских посебности Срба, Хрвата и Словенаца. Према томе мерилу повлачени, ти шири оквири треба, повезујући по две или три самоуправне области, да заокруже велике зајед-

⁸ Архив Југославије (АЈ), ф. Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), 14–21–48; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*, тематска збирка докумената, Београд 1988, стр. 338; Т. Стојков, *нав. дело*, стр. 227; Ранко Кончар, „Новосадска резолуција из 1932. године”, *Зборник за историју Мајшце српске*, св. 8, Нови сад 1973, стр. 139; М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, стр. 143–144.

⁹ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*, стр. 335–336; Љубо Бобан, „Загребачке пунктације”, *Историја XX века*, зборник радова, IV, Београд 1962, стр. 309–364.

¹⁰ АЈ, з. Јован Јовановић Пижон (80), 80–32–311; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*, стр. 338–339; Р. Кончар, *нав. дело*, стр. 143–147.

¹¹ Т. Стојков, *нав. дело*, стр. 220.

нице око великих национално-културних центара у Београду, Загребу, Љубљани, и између тих заједница још и једну четврту, у прелазној зони српско-хрватској у којој се нераздељиво укрштају племена, вере и културни утицаји. Ова четврта заједница позвана је да врши двоструко благотворну улогу у решавању нашег националног проблема. Она прво отклања опасност отсечног и грубог територијалног разграничења између Срба и Хрвата. Друго, спречавајући организовање на искључиво племенској основи у Београду и Загребу, она и читавом устројству одузима племенску искључивост. На тај начин оваквом поделом највиших јединица, разлика у поређењу са дуализмом не појављује се само као разлика у броју него и у принципу.”

Предлог Демократске странке није садржавао ближе одређење компетенција ове четири јединице. Речено је да „ново уређење земље мора бити по обрасцу сложених државних организација”, али и да се мора искључити све што би било „противно идеји духовне солидарности због које су Срби, Хрвати и Словенци створили једну државу”. Из овога се може закључити да нису помишљали на шире компетенције савезних јединица, које би угрозиле интересе целине и, уместо да спајају, раздвајале Србе, Хрвате и Словенце. Из страха да би процес њиховог националног стапања могао бити ометен, а разграничење отворило нове проблеме, били су и против тријалистичког уређења државе. По мишљењу демократа, тријализам је спадао у „искључива племенска решења [...] која у суштини не решавају ни један од најтежих данашњих проблема, па чак ни сам тај сентиментални племенски проблем, пошто ни те племенске јединице, ма како биле ограничене, не би могле бити племенски једноставне.”

Уз залагање за сложено државно уређење, Демократска странка је истакла још један принцип, који је у целокупном њеном политичком деловању био примаран. „Једини могући систем” за њу је била доследна парламентарна владавина, а „што потпунија владавина народне воље [...] идеја водила сваке реформе”. Истовремено, нагласила је важност социјално-економских питања, наговештавајући да ће и у будућности све проблеме у земљи посматрати у њиховој недељивој повезаности. Штавише, према њеном ставу, први посао прелазног стања, које би земљу из диктатуре превело у демократску савезну државу, морала је бити „борба са неиздрживим економским и финансијским невољама”, које је повећавао тадашњи режим.¹²

И поред несумњивог значаја целокупног садржаја „Писма пријатељима”, када је оно доспело у јавност за многе је савременике највеће изненађење представљала одлука Демократске странке да „жртвује” Босну

¹² АЈ, ф. Министарски савет Краљевине Југославије (138), 138–8–185; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, књ. 1, стр. 328–330; М. Радојевић, *Милан Грол*, стр. 144–148.

и Херцеговину као „прелазну зону” између Срба и Хрвата, одвајајући је од других српских покрајина. Објашњавајући овај осетљив предлог, Љуба Давидовић је у писму једном личном пријатељу из тих крајева истакао: „Босна и Херцеговина или ће Србе и Хрвате истински ујединити, или ће их тешко закрвити. Једни и други ту треба да свију своје мале заставе, док се из рада на народном благостању не издигне једна нова велика застава. Ја нисам делио нека гледишта о Босни и Херцеговини мога пријатеља Љубе Стојановића, али ми из главе никад није излазила његова тврдња: да између Срба и Хрвата нема разумног разграничења. Право постављене међе ту нема до преко гробова. Зато више од свега желим да Босна и Херцеговина, жива и здрава, оствари не међу него мост.”¹³

Одлучивши да се ради избегавања даљих продубљивања српско-хрватских сукоба и у интересу стварања јединствене југословенске нације сложи са стварањем посебне босанскохерцеговачке јединице с центром у Сарајеву, Демократска странка је показала да сличан уступак нипошто неће направити у питању друге српске покрајине – Војводине. То се могло видети већ и из „Писма пријатељима”, као и из критике коју су њени прваци упутили творцима Новосадске резолуције, а још више у наредним догађајима.

Након састанка који су Јован М. Јовановић, шеф Савеза земљорадника, и он имали у августу 1935. године с делегатима војвођанске опозиције, Љуба Давидовић је то недвосмислено и потврдио. „О целој тој радњи” да „Нови Сад [...] добије оно што Београд, Загреб и Љубљана”, истакао је у саопштењу са састанка, делегатима је речено да се схватају „побуде, које су покренуле ову акцију једног дела Војвођана”, те да се сматра „да Војводина као једна од привредно и културно најразвијенијих покрајина с разлогом тражи право своје самоуправне речи у пословима и уређењу свога краја.” Међутим, закључци који су из стања у Војводини изведени нису се чинили „рационални и опортунни”. Демократи и земљорадници су се слагали да би идеално уређење земље била њена подела на десет самоуправних покрајина, компонованих према саобраћајним, привредним и културним условима. Али, те су тежње биле онемогућене „стварним стањем које тражи друго”, зато што се као предуслов за здрав живот земље наметало „споразумно решење хрватског питања”, које се није постављало „као самоуправно с економско-културним побудама, него као федерално, с побудама национално-политичким”. Јер, Хрвати су своју јединицу тражили „на бази једног националног индивидуалитета. Према томе, ма који степен остао као последњи за ту јединицу, он не може бити узет као образац за уређење покрајина, које траже самоуправни живот на чисто регионалној основи.” Из тог суштинског разлога Војвођани-

¹³ Наведено према: Милан Грол, *Искушења демократије*, Београд 1991, стр. 37.

ма је саветовано да „са стрпљењем и вером [...] остану дисциплиновани борци у удруженој опозицији за реформе укупног стања у земљи, које ће само собом изменити један део услова под којим живи данас Војводина. Други део – самоуправни живот Војводине, решиће се у систему који реши однос великих јединица, јер се већ данас види, да те велике јединице, упркос националних веза, неће моћи избећи признање самоуправног живота својим саставним деловима.“ Напокон, „као што Нови Сад неће да му све долази из Београда, неће извесно ни Сплит хтети да му све дође из Загреба.“

Одбијање војвођанских захтева за аутономију, чији је проблем сведен на „његову праву меру“, ублажено је наглашавањем става о разумевању расположења у покрајини. „Према Војводини је учињена неправда“, речено је, „кривицом режима у Београду, и кривицом њених рђаво изабраних претставника. Тражимо правду за њу у једном уређењу у коме ће терети и обавезе бити равномерно распоређени и распоређени одлуком у којој ће бити утицајна реч саме Војводине; али тражимо правду за све, како би неподељеним снагама извојевали бољитак свима.“¹⁴

Образложивши своје погледе на питање државног уређења, а у том склопу и према будућем статусу Босне и Херцеговине и Војводине, Демократска странка их није мењала ни потоњих година, упркос све жучнијих спорова о могућем броју федералних или аутономних јединица. Док је, међутим, њен став о Босни и Херцеговини као четвртој федералној јединици наилазио на подељена мишљења, у питању Војводине постојала је апсолутна сагласност целокупне српске опозиције и српске интелектуалне елите, пре свега оне пореклом из Србије. Такво стање потрајало је све до споразума између Драгише Цветковића, председника владе и извршиоца воље кнеза Павла, и Влатка Мачека, шефа Хрватске сељачке странке, потписаног 26. августа 1939. године, којим је створена Бановина Хрватска и привидно решено хрватско питање.¹⁵

¹⁴ АЈ, ф. Централни пресбиро Краљевине Југославије (38), 38–94–226; М. Радојевић, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941“, *Историја 20. века*, бр. 2/1996, стр. 61–62.

¹⁵ Правна основа нађена је у члану 116. Септембарског устава, који је владару давао право да у ванредним околностима може радити мимо закона и уставних одредаба, накнадно тражећи одобрење Народне скупштине. Бановина Хрватска је створена спајањем Савске и Приморске бановине и више срезова из других бановина: Дервенте, Градацца, Травника, Фојнице, Брчког, Дубровника, Шида и Илока. Тиме је у свом саставу имала 13 босанскохерцеговачких и пет срезова из Срема. Њене границе, међутим, нису биле коначне, јер је било предвиђено да дефинитивни опсег буде утврђен приликом преуређења целе државе, уз уважавање економских, географских, политичких и других околности. У надлежности је имала послове из области пољопривреде, трговине и индустрије, шума и рудника, грађевинарства, социјалне политике, народног здравља, физичког васпитања, правде, просвете и унутрашње управе. Држава је задржала послове

Мада се споразумом из октобра 1937. године налазила у некој врсти коалиције са Хрватском сељачком и Самосталном демократском странком,¹⁶ српска Удружена опозиција (Демократска странка, Савез земљорадника и Радикална странка) ни на који начин није учествовала у утврђивању споразума чији је резултат била Бановина Хрватска. Одбивши предлог Влатка Мачека да разговоре с Драгишом Цветковићем води и у њено име, једино је повремено добијала сажете информације о територијалним захтевима које је постављала хрватска страна.¹⁷ У мноштву докумената, сачуваних са бројних састанака које су у то време одржавали њени прваци, забринуте за исход преговора, пажњу привлачи реферат који је на седници Извршног одбора Демократске странке у јуну 1939. године изложио Милан Грол, говорећи о нужности демократског и етапног пута, као једино могућег да би се дошло до праведног и трајног решења. Ослањајући се на већ објављене своје текстове и дате изјаве, он је нагласио да је прво било потребно утврдити основна начела државне заједнице – „о томе зашто смо заједно и зашто хоћемо да останемо заједно”. Дајући одговор демократа на ово питање, изразио је уверење у нужност и смисао постојања државе Југославије. Другу етапу, по његовом мишљењу, чинило би утврђивање заједничких послова и надлежности посебних јединица. У прве би ушли: Круна, парламент, војска, спољна политика, општа државна сигурност, саобраћај (железнице и пошта), царине, новац, законодавство у правосуђу, финансије за заједничке послове..., а у друге „сва дневна реална садржина живота – културна, техничка, привредна, социјална, јавна безбедност, и све то са организацијом, одређеном властитом оквирном законодавном влашћу.” Јер, „суштаствено питање било је у компетенцијама, у оспособљавању државе за нормалан живот, а не у територији [...] Народ би само тако могао да види да је ту целина државе обезбеђена, и да оно што се даје Загребу у управу, остаје у сваком случају сигурно од свих тумачења неког сутрашњег франковца на власти.” О територијалном разграничењу разговарало би се тек у трећој етапи, пошто би прелажењем прве две ово питање изгубило на тежини. Милан Грол је отуда прилично

од општег интереса, али је за будуће погодбе и расправе остављено обезбеђивање Бановини Хрватској тражене финансијске самосталности. Законодавну власт делили су краљ и Хрватски сабор, а управну је вршио краљ преко бана, кога је он именовао и разрешавао и који је одговарао њему и Сабору. Судске одлуке изрицане су у краљево име (*Политика*, 27. август 1939; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, књ. 1, стр. 514–516; Љ. Бобан, *Споразум Цвејковић–Мачек*, Београд 1965, стр. 403–404, 408).

¹⁶ Видети: Т. Стојков, „О стварању Блока народног споразума”, *Историја XX века*, зборник радова, VI, Београд 1964, стр. 345–302; Љ. Бобан, *Мачек и политика Хрватске сељачке странке 1928–1941*, књ. 1, Загреб 1974, стр. 287–293, 325–339; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 176–183.

¹⁷ Више: *Исто*, стр. 185–187.

наивно и идеалистички веровао да ни једна ни друга страна не би правиле проблем око припадности појединих срезова, ако би се сагласиле „у питању земље”.¹⁸

С обзиром на то да је процес државног преуређења започео потпуно другачијом, недемократском процедуром, Демократска странка, иако је годинама предњачила у залагању за „помирење” с Хрватима, постала је заједно са Српским културним клубом најупорнији критичар Споразума Цветковић–Мачек.¹⁹ Критика коју му је упутила, све време у складу с ранијим начелним опредељењима, претворила се од умерене у свеобухватну и оштру, мада су демократи, прихвативши Бановину Хрватску као свршен чин, углавном избегавали да полемишу о територијама и компетенцијама које је добила.²⁰ Јавности су своје мишљење први пут представили у Саопштењу Ужег главног одбора странке, само неколико дана по објављивању Уредбе о Бановини Хрватској, ограничавајући се на примедбе да је хрватско питање решавано независно од државног уређења целине, да чак ни у таквом поступку није потпуно решено, те да је уређење „других крајева и усклађење свега у један јасно постављен систем, остало још као отворено питање”. Излаз из тог стања видели су у сазивању слободно изабраног народног представништва.²¹

Ново саопштење Главног одбора, донето 16. октобра, било је оштрије у тону и конкретније у садржини, на шта су утицали даљи хрватски захтеви, усмерени ка увећању и добијене територије и компетенција. Издвајање једног дела из државне целине, пре утврђивања општих основа за целовито државно преуређење, у овом је документу оцењено као „кобно”. Истовремено, истакнут је проблем преосталих српских области, које су Споразумом „означене као отворено питање скоро с позивом новим интересентима да се јављају с претензијама”, растројавајући „српски терен”.²²

¹⁸ Наведено према: Љ. Бобан, *Споразум Цветковић–Мачек*, стр. 186, 218–219.

¹⁹ *Исто*, стр. 218–231; Мирјана Стефановски, *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941–1943*, Београд 1988, стр. 41–43, 67–70, 75–77; М. Радојевић, *Удружена позиција 1935–1939*, стр. 192–196.

²⁰ Било је, ипак, и изузетака. Радоје Л. Кнежевић је, на пример, у новембру 1939. године, у говору одржаном у селу Кусадак, рекао да су границе српских земаља „од Бевђелије до Суботице и од Тимока непрекидно све до мора око Шибеника” (*Политика*, 14. новембар 1939). Неколико месеци касније, у чланку посвећеном преминулом Љуби Давидовићу, написао је да су представници ХСС, као и 1925. године, изневерили „своје савезнике из дуге борбе и опет прешли противнику, сад по знатно скупљу цену”, будући да су Хрвати актом од 26. августа „дobili превелику територију на штету српског дела народа, превелику компетенцију на штету државне целине” (Р. Л. Кнежевић, нав. дело, стр. 24).

²¹ *Време*, 30. август 1939.

²² *Исто*, 17. октобар 1939.

У новембру исте године, објављујући брошуру *Демократија о данашњем стању у земљи*, Демократска странка је дала најдетаљнију и најаргументованију критику, износећи и своје виђење даљег тока државног преуређења. Испољивши незадовољство и забринутост, разлоге и једном и другом налазила је у процедури и смислу Споразума. Говорећи о издвајању једне територије из државне целине, наглашавала је погрешност таквог поступка и примећивала да је непопуларност владајуће Југословенске радикалне заједнице у Загребу брзо нестала „чим је њен шеф од прве почео са додељивањем територије. 'Место празних начелних одредаба у народном споразуму режим вам ево нуди одмах у готову' – то је отприлике начин разговора Драгише Цветковића.”²³ „*Од прве речи*”, истицали су демократи, „*несмишљено и незграјно убачено је територијално разграничење пре постављања општинске администрације за државно уређење, пре једног одређења односа саставних јединица међу собом и према целини државној, пре свега онога што поставља здраву основу свему и што економским и саобраћајним разлозима доприноси стварним и разборним мерилима у самој расподели територије. Местом разговором о држави почело се разговорима о срезовима. У народним масама чије стрпљење је било већ исцрпљено то је надражило националистичка осећања, сузило гледања, изазвало нетрпељивости. Границе нове Бановине Хрватске у масама морале су бити схваћене као дубље омеђење чим им је у самим разговорима одозго даје одлучујући значај*” (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.).²⁴

Поступак при решавању хрватског питања био је, по оцени демократа, „трговачки пазар” између две заинтересоване стране и као „пазар за готово” угрозио је интерес државне целине и свест о њеним интересима, на чему су они толико инсистирали. „Нема сложене државе”, упозоравали су, „која би могла да живи простом рачунском нагодбом својих саставних јединица. А поготову је тешко може бити тамо где су у питању три још сива национализма која се лако могу занети заблудом да је свака сам себи довољан у свему, па чак и у насушном економском погледу, како се то већ почиње да показује и у нашем случају. *У ери крвавих борби око животињских простора, у којој се преко ноћи бришу карте земаља, једна држава мора рачунајти и на тежину залагања својих грађана, но што су равномерно распоређени порески терети, нарочито када је та држава у границама какве су судбином досуђене Србима, Хрватима и Словенцима*” (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.).²⁵

²³ *Демократија о данашњем стању у земљи*, Београд 1939, стр. 4.

²⁴ *Истио*, стр. 7.

²⁵ *Истио*, стр. 8.

Упоредо с бригом за интересе и будућност државне заједнице, усред рата који је већ почео да потреса Европу и свет, демократи су испољили забринутост за положај српског народа и негодовање што су тако важна питања решавана без учешћа представника Срба. „Срби су овога пута двоструко погођени”, казали су. „Јер док Хрвати под вођством својих несумњиво овлашћених претставника у пуној слободи, вољом народном организују своју бановину Хрватску и омеђавају у граничној зони према Србима, *Срби сīоје њо сīрани, везаних руку и усīа, као да се њу ради о нечем шїо се њих нишїа не шиче* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.).

Обесправљени и унижени, и као грађани и као Срби, они се осећају у положају у каквом нису били за овај скоро век и по своје историје обновљене само снагом и вољом народа. Хрвати уређују своју бановину Хрватску, Словенци Словенију, Србима се не зна ко ће и какво место доделити у овој држави [...] Тотално невођење рачуна о расположењима народа на српској страни, морало је изазвати узбуну, узнемиреност и тешку бригу националну и државну. Не тражећи за себе хегемонију да влада над другима, по броју мањима, Срби још мање могу примити да други мањи владају њима. Зато што су више од других уложили у стварање ове државе, они проиродно данас више но други морају бити у страху од опасности које са државом најтеже погађају њих.”²⁶

Захтевајући да се заштите интереси Срба и да се чује њихова „неречена реч”, демократи су изразили уверење у неопходност сабирања српског народа. Јер, уколико та реч „буде изражена с пунијом снагом народне целине, утолико ће [...] обезбедити српском народу достојније место у држави, а српском народу као целини боље услове културног и општег напретка у делу који се образује око српског културног центра.”²⁷

Демократи се нису одређеније изјаснили о припадности „нерасподељене територије”, али се из духа њиховог саопштења може наслутити да би будућу српску јединицу требало да чине сви простори осим хрватске и словеначке јединице. У накнадним саопштењима и изјавама партијских првака то је јасно речено, али је и из ове брошуре било очито да је Демократска странка напустила предлог о подели земље на четири области и усвојила тријализам. Подсећајући на разлоге који су их мотивисали да се заложу за Босну и Херцеговину као четврту јединицу, демократи су истицали да би таквим моделом државног преуређења „Срби поднели тежу жртву него Хрвати, јер је у питању била земља херцеговачких устанака, Анексионе кризе у којој је узбуна Србије запалила Европу, земља Сарајевског атентата, бањалучког процеса и трајног револуционарног српског национализма”. „У доба других гледања на државну целину”, Љуба Давидовић је ту жртву пак „предлагао српском народу Босне и Хер-

²⁶ *Исїо*, стр. 8.

²⁷ *Исїо*, стр. 15.

цеговине у прилог једној вишој идеји – обезбеђења услова за јединствену осећања будућих генерација”. Међутим, у ситуацији створеној Споразумом од 26. августа, издвајањем хрватске и словеначке јединице, и питање о подели земље постављено је другачије него када се могло говорити о „расподели целокупне територије”.²⁸ Да се та четврта јединица прави само од Босне и Херцеговине, „и то још искомадане”, шефу демократа „није ни на памет падало”.²⁹

Неколико недеља доцније, и сам је Љуба Давидовић желео да у писму „Босанцима и Херцеговцима” објасни своја пређашња уверења, наводећи двојаке разлоге: „Први је да та средишна област у неку руку тим својим мешовитим карактером неутралише, ублажи оштро подвајање посебних национализама, српског и хрватског, да отклони постојање границе између Срба и Хрвата, јер њу није могуће паметно поставити [...] Други је разлог био да се Босна и Херцеговина, отворена према мору лукама Јужне Далмације које би тој области биле дате у управу, економски оспособи за велики промет добара њених сопствених и оних из других крајева која би преко њених путева и пруга тражила прођу у свету.” Но, како је Босна и Херцеговина склопљеним Споразумом остала без 13 својих срезова, морало се одустати од такве замисли. Ипак, Љуба Давидовић је сматрао да би је као племениту идеју требало оставити „у аманет даљим генерацијама, које буду уређење земље поставиле на разумној основи”.³⁰

²⁸ *Исто*, стр. 11.

²⁹ М. Грол, „Човек и политичар”, *Споменица Љубомира Давидовића*, стр. 51.

³⁰ *Политика*, 10. јануар 1940; М. Грол, „Човек и политичар”, стр. 49–52; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, 1, стр. 571–573. На крају Другог светског рата, Милан Грол је, приписујући идеју о четири јединице искључиво Љуби Давидовићу, писао да је његов страначки шеф вазда рачунао са „физичком сраслошћу” Срба и Хрвата. Босна и Херцеговина требало је да неутралише њихове „одвећ осетљиве и сирове национализме”. Уређена без превласти било које националне групе, бавила би се свакодневним животним питањима, јер се у тој неразвијеној области „културна и економско-социјална брига намеће као одлучујућа”. „Величина и трагедија Љубе Давидовића”, сматрао је, „била је у том националном реализму, у скоро инстинктивном осећању услова здравом развоју свога народа. Он је на време схватио да је животни интерес Срба, Хрвата и Муслимана – под једним или другим од та два имена – у тој кроз векове национално и верски сложене области, у једном поретку који полази од трпељивости као животне нужде. Босном и Херцеговином у којој православни представљају релативну већину, не може владати ниједна од три вере, него само саглашена воља све три, са једним програмом: подизањем благостања те области и ради њене улоге у успостављању здравог стања у југословенској државној заједници.” Љуба Давидовић је отуда Босни и Херцеговини био наменио „улогу југословенске Швајцарске, у очекивању да у њој смиривање бучних национализама у демократској стваралачкој сарадњи олакша остварење и једне шире југословенске Швајцарске” (М. Грол, *Искушења демократије*, стр. 35–36).

Дефинитивно напустивши предлог о четири федералне јединице, Демократска странка се одрекла и пређашњег захтева да се питање државног преуређења решава у Народној скупштини. У говору одржаном на конференцији у Шапцу, фебруара 1940, Милан Грол је казао да странка није против избора и да не жели да земљу остави без правог народног представништва, али да се „мора с дневног реда скинути једном питање: шта је српско у овој земљи, кад се већ пошло тим путем”. Јер, „ма колико били широкогрудни и поуздани у себе, Срби не би пристали да Хрвати, како они кажу, суверено решавају сами о себи, а о ономе што је српско да решава коалиција свих оних који су против једне јединице која би одговарала броју Срба.”³¹

По мишљењу Демократске странке, та српска јединица требало је да обухвати целокупну територију која је остала изван Бановине Хрватске и будуће словеначке бановине. Хрватска страна пак показивала је све отворене претензије на Босну и Херцеговину и Војводину, предлажући углавном два могућа решења: статус равноправан другим федералним јединицама или њихову деобу између српске и хрватске јединице. С обзиром на то да демократи, као и све друге српске странке, нису пристајали ни на једно од наведених, тежиште територијалног српско-хрватског спора концентрисано је било на ове две покрајине.

Обраћајући се присталицама и јавности најпре уместо оболелог Љубе Давидовића, а потом, од краја фебруара, после смрти страначког шефа и као његов наследник, Милан Грол је истицао како је интерес српског народа у Босни и Херцеговини био „тако јасан да је могао доћи у питање само рђавом политиком из Београда и несхватањем на време опасности од непоузданог става оних који су закључивали споразум од 26 августа, као да би у томе питању могло бити разлога за неке компромисе. Могло би их бити”, додао је, „само у случају да су се наводили други мотиви а не искључиво национални, да се говорило о привреди, саобраћају и другим животним условима и са таквом мотивацијом се тражио који срез те покрајине.”³² Укључена у српску јединицу, Босна је требало да добије самоуправан статус, какав је предвиђан и за Војводину и Македонију.

³¹ *Политика*, 17. фебруар 1940.

³² *Истио*, 13. фебруар 1940. У полемици с *Хрватским дневником*, вођеној поводом ове и других својих изјава, Милан Грол је писао да се Срби из Србије 1914. године нису „хтели мирити компромисом по цену унижења и абдикације националне. ’Хрватски дневник’ тачно каже да је ризик био велики, јер се рат могао свршити и другачије. Могао је. Али баш та околност с којом се морало рачунати, показује судбинску тежину питања. И јасно је зашто Срби не могу и неће да приме Дрину данас као националну границу, када је нису године 1914. хтели примити чак и по цену ризика за саму Србију” (*Истио*, 15. фебруар 1940).

Демократска странка је питање Војводине озбиљније отворила већ у октобру 1939. године, наводећи покушаје покретања Војвођанског фронта као једну од акција „које иду на растројавање српског терена”.³³ Умногome, тон је поштрен у елаборату *Демократији о данашњем стању у земљи*. Напоменувши да је хрватска страна говорила о Шокцима и Буњевцима као о Хрватима, већином организованим у ХСС, те да се и о Војводини дискутовало, подсетила је да су такви регионални захтеви, „подстицани с лева и с десна”, излазили „из оквира обласних самоуправа”.³⁴ Будући да су сличне намере постајале све радикалније, Милан Грол је на састанку с члановима и присталицама странке у Новом Саду, одржаном после сличних конферисања у Суботици и Сенти, нагласио да је тежиште расправе о „признању трећег дела као српске јединице” доиста било постављено на Босну и Војводину. По његовим речима, Војводина је морала „остати српска” због природног, географског и саобраћајног континуитета, услова за привредни развој и везаности са осталим српским покрајинама. „Кад се каже да Војводина мора остати српска”, рекао је, „не мисли се на какав искључив национализам, него само на заједничку везаност са осталим српским покрајинама”. У оквиру српске јединице пак имала би, као и други крајеви, своју самоуправу, усклађену са сложеном националном, верском и културном структуром, јер о централизму више није могло бити речи. Образлажући различите осетљивости војвођанског проблема, Милан Грол је истакао и потребу „да Срби буду сложни”, а Хрвате из Загреба подсетио да су политичку акцију међу Буњевцима у Бачкој почели да „развијају [...] тек кад им је српска војска прокрчила пут и отворила врата”.³⁵

Будући да су оваква иступања изазвала реакције хрватске штампе, у којима је, на пример, и грађански оријентисан *Обзор* писао да је тешко установити ко је „већи шовен – М. Грол или В[ладимир] Ћоровић”,³⁶ идеолог Демократске странке поновио је изјаве о Босни и Војводини, инсистирајући на историјским, националним, привредним и географским везама Србије и Војводине као српске покрајине. Још једном је дотакао и питање Буњеваца, рекавши да су Срби „динамизмом живота привредног и културног који ту неодољиво надире од Скопља, Ниша, Крагујевца, Београда и Новог Сада [...] својој сабраћи Буњевцима и Шокцима, звали се они тако или Хрвати, ефикаснији наслон у борби за опстанак него браћа

³³ *Правда*, 18. октобар 1939.

³⁴ *Демократији о данашњем стању у земљи*, стр. 10.

³⁵ *Политика*, 13. фебруар 1940.

³⁶ *Обзор*, 14. фебруар 1940.

из Загреба. Исто тако као што је Загреб ближи српским градовима у Хрватској.”³⁷

Да Демократска странка неће преговарати с Хрватима о питању припадности Војводине и њеном месту у преуређеној југословенској краљевини, Милан Грол је потврдио и у великом говору одржаном у Новом Саду, на комеморацији Љуби Давидовићу у априлу 1940. године. Доцније је често цитирана његова тада изговорена мисао да српски народ линију Дунав–Морава–Вардар „осећа као кичму свог националног организма”, а Војводину као његов „неразлучни део”. Јер, „за друге Војводина је питање срезова, за Србе питање националног бића”. У истом говору је упозорио „да име и судбина Војводине не могу ући у ону торбу трансакција, с којом мањинске партије торбаре по Београду”.³⁸ Била је то својеврсна опомена, нарочито Мађарима и Немцима, да се не мешају у српско-хрватски спор око Војводине и да не покушавају да „тргују” наводном подршком Београду.³⁹

Садржина критике којој су демократи подвргли Споразум Цветковић–Мачек и захтеви које су постављали због незадовољства постигнутим решењем изазвали су огромну пажњу политичке јавности. Лист *Напред*, добронамерни посматрач и учесник политичког живота Краљевине Југославије, уочавао је да Демократска странка уз пооштравање тона према Споразуму „појачава и извесну српску ноту”. Тиме, као и прихватањем иницијативе за окупљање Срба, коју је пропагирао Српски културни клуб, све се више обележавала као „српска странка”, мада не и са „некаквим искључивим српским програмом”.⁴⁰

Заинтересована хрватска штампа реаговала је многобројним чланцима у којима је демократе оптуживала за „српски хегемонизам” и неискреност у ранијем залагању за слогу Срба и Хрвата, полемишући с њиховим ставовима о Споразуму, српској јединици, процедури државног преуређења, окупљању Срба... Мета критике најчешће је био Милан Грол,

³⁷ *Политика*, 15. фебруар 1940. Одговарајући Милану Гролу, *Хрвајски дневник* је писао како „војвођански Хрвати непосредно граниче с Хрватском, док се за Србе из Хрватске не може казати да непосредно граниче са Србијом” (*Хрвајски дневник*, 16. фебруар 1940).

³⁸ *Политика*, 22. април 1940.

³⁹ Чврсто уверење да Дунав, Морава и Вардар чине једну линију, коју српски народ осећа као „кичму свог националног организма”, Милан Грол је истакао и на свечаној комеморацији Љуби Давидовићу одржаној месец дана раније у Скопљу. „Ја могу употребити”, још је рекао, „неколико имена за означавање овог краја. За мене је апсолутно једно исто кад кажем наш Југ, Јужна Србија или стари предратни назив Стара Србија. Ми демократи у свим тим именима видимо као главно само њихову садржину, а то је народ” (*Правда, Политика и Време*, 25. март 1940).

⁴⁰ *Напред*, бр. 36, 24. јануар 1940.

чији су говори и изјаве и пре но што је крајем фебруара 1940. године наследио Љубу Давидовића с разлогом тумачени као званични ставови странке. Под насловом „Милан Грол се измотава”, *Хрвајски дневник* је као главно гласило ХСС писао да ће се „ствари развијати без обзира на то шта мисли Милан Грол”, који „устаје против стварне и просторне надлежности бановине Хрватске, премда знаде, да је то минимум, који је Хрватима требало признати, само зато, да тако појача отпор против даљих хрватских захтјева.”⁴¹

Тумачећи поводом његовог говора у Новом Саду ставове Демократске странке према територијалном обиму будуће српске јединице, клерикална *Хрвајска стјража* је истицала да „г. Милан Грол настоји дати својим говорима етички смисао, етичку форму – јер је наводно српству нанесена неправда споразумом од 26. коловоза – а у ствари се у његовим говорима осјећа страховити дух неправде. Како се може говорити о етичности у говору, који је одржан у срцу покрајине, а у којем се скоро 80 постотака несрпског пучанства, како је то случај у Војводини, називље мањином, како то чини г. Грол, кад је јасно да без Хрвата уопће не могу дати Срби резона припојења тих крајева овој држави! Како се може говорити о етичности, кад се Јужна Србија с 18 посто и Босна и Херцеговина с 42 посто Срба једноставно без дискусије имају припојити српској јединици?! На тај се начин не може уредити наш унутрашњи проблем. Не би ли онда Хрвати то прије могли рећи за Босну и Херцеговину, које се налазе у срцу хрватскога историјског територија, и које коначно имају 57 постотака хрватског пучанства?! Ми се Хрвати не противимо уређењу српске јединице, али се то уређење не може постићи негирањем Хрвата и хрватских интереса те стварањем Велике Србије, како то стварно жели г. Милан Грол.”⁴²

Бавећи се залагањем демократа за сабирање политички разједињених српских снага, *Обзор* је писао о еволуцији ставова Демократске странке, њеном одустајању од споразума са Хрватима и неискрености у

⁴¹ *Хрвајски дневник*, 16. фебруар 1940. Неколико дана после објављивања овог чланка, умро је Љуба Давидовић. Сећајући се његовог залагања за сарадњу Срба и Хрвата, Влатко Мачек је жалио што није учествовао у склапању Споразума од 26. августа, али је као посредни прекор држању демократа према овом документу навео наводну поруку њиховог шефа, упућену њему, да ће унапред поздравити споразум са ким год га он склопио „и какав био да био” (*Сјоменица Љубомира Давидовића*, стр. 176–177). Поједини прваци ХСС су том приликом са симпатијама говорили о Љуби Давидовићу, али је било запажено да ова странка није имала говорника на сахрани, што је подстакло Ника Бартуловића да запита: „Над којим српским гробом би један представник ХСС могао да говори, кад није могао над гробом Љубе Давидовића” (Нико Бартуловић, „Зар није политичар јер је диван човек”, исто, стр. 224).

⁴² *Хрвајска стјража*, 23. април 1940.

политици током протеклих година, констатујући да се „жалибоже” и после стварања Бановине Хрватске налазила „у првим редовима оних који зову Србе на окуп, јер [...] су тобоже угрожени српски интереси”.⁴³

У историографији, Љубо Бобан је тврдио да су демократи, најактивнији у критици Споразума Цветковић–Мачек, којој су дали „карактер једне широке кампање”, били руковођени „уско страначким циљевима” и „великосрпским амбицијама”. Упуштајући се у ненаучна предвиђања, закључивао је да би „да су били творци и таквог Споразума [...] с истом упорношћу бранили све оно што су иначе тако упорно критиковали”.⁴⁴

Чак и као претпоставка, међутим, ово мишљење не може да се оснажи ниједним аргументом из историјских извора. Напротив, анализа вишегодишњег залагања Демократске странке за споразум с хрватским национално-политичким представницима, првенствено Хрватском (републиканском) сељачком странком и њеним вођама, Стјепаном Радићем и Влатком Мачеком, показује да је њена првенствена намера била одбрана државне целине и стабилизација унутрашњих политичких прилика. Зарад тог циља била је спремна на здраве, прихватљиве компромисе, али никако по цену угрожавања српских интереса. Чим је, међутим, постало јасно да Влатко Мачек види југословенску државу искључиво као међународно признато средство заштите од италијанских претензија на целу источну обалу Јадрана, те да је опасност од приближавања рата Југославији искористио да за хрватску јединицу, не интересујући се за судбину целине проблема, обезбеди што већу територију и што шире надлежности њене управе, демократи су показали снагу својих потискиваних националних осећања. Упознавши се са садржином Споразума и спознавши да ни она није испуњавала хрватске националне амбиције, проговорили су као увређени и забринути Срби. Знајући да би покушај поништења овог документа изазвао унутрашњи раздор несагледивих размера, за разлику од Српског културног клуба признали су га као свршен чин, иако су се свом својом националном осетљивошћу и демократским опредељењима противили како његовим одредбама тако процедури у којој су донете. Понајмање су били спремни да Срби, суштински творци заједничке др-

⁴³ *Обзор*, 20. март 1940. Овај лист је у почетку дискусије тврдио да се проф. Божидар (Божа) Марковић, кога су у редовима ХСС сматрали најпопустљивијим и најтолерантнијим прваком Демократске странке, није слагао с критикама Споразума, али је он сам на комеморацији Љуби Давидовићу у Сарајеву, 17. марта 1940. године, својим говором демантовао таква мишљења. *Обзор* је након тога закључио да се и Божа Марковић „жалибоже [...] солидарисао са својим страначким друговима у становишту према стању створеном потписом политичког чина од 26 коловоза 1939” (*Истио*, 1. јануар 1940; *Истио*, 20. март 1940; *Полијтика*, 18. март 1940).

⁴⁴ Љ. Бобан, *Споразум Цветковић–Мачек*, стр. 227.

жаве, и у наставку започетог процеса преуређења буду стављени у позицију пасивних посматрача, о чијој би судбини одлучивали појединци без ауторитета и неке друге, несрпске преговарачке стране. Уз све то, међу њима је сазревало уверење да је нада у солидаран споразум с Хрватима била једна од великих илузија.

Таква осећања постала су још снажнија после војног слома Краљевине Југославије, деобе њене територије и злочина почињених над Србима у Независној Држави Хрватској. Дајући им одушка, а притом огорчен што су хрватски министри и у таквој ситуацији хладнокрвно и упорно захтевали да се у интересу Бановине Хрватске осигурају и продубе одлуке донете у августу 1939, Милан Грол је последњих дана децембра 1941. године записао у дневнику: „Двапут је Давидовић преполовљавао своју партију у залагању за споразум са Хрватима. Године 1932, усред диктатуре, Демократска странка изјаснила се за сложену државу и признала Хрватима право на својствени живот у заједници, право за које се Хрвати данас боје да им неко оспорава са ове стране. Заложили смо се за споразум са др Мачеком, по цену тешке борбе и тешких жртава. Чак и у критици о оном Споразуму Цветковићевом, нисмо дали тежину самом чину, него духу Споразума, који из тог начина поступања води тешким последицама – разбијању *солидарности*, без које нема ничег што може вредети у нагодбама између Срба и Хрвата. У једном говору из Ниша, објављеном и у брошури, поновљено је то: нисмо потписали и нећемо потписати, али нам не пада на памет да би од користи било вратити натраг, брисати, поништавати. Али смо до краја ударали на разорни дух таквог начина уређења односа: са *српским народом*, без *народа*” (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.).⁴⁵

Mira Radojević

DEMOCRATIC PARTY AND THE CVETKOVIĆ–MAČEK AGREEMENT

S u m m a r y

At the onset of the Yugoslav Kingdom, the Democratic Party stood out by its Yugoslav name, the number of organisations, width of the territory that it covered, the multitude of intellectuals among its ranks and its exclusive espousal of strict unitaristic-centralistic solutions. However, the resistance shown mainly by Croatian parties to the Vidovdan Constitution, based on such principles, caused the first vacillations and the decision of a part of the Party leadership to look for a compromise with the Croats. This was one of the

⁴⁵ М. Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Београд 1990, стр. 81.

most important reasons for the first great party division. Its part which remained with the Party's leader Ljubomir (Ljuba) Davidović, a staunch supporter of the national-political compromise, in time leaned increasingly to federalism as a form of state organisation. The decisive steps were made in 1932 and 1933 when the Democratic Party opted for the creation of four federal units – three formed around large cultural-historical centres (Belgrade, Zagreb and Ljubljana), and the fourth consisting of Bosnia and Herzegovina, so as to avoid a sharp division between the Serbs and Croats in that area. Accepting to “sacrifice” Bosnia and Herzegovina in the interest of state integrity, the democrats were unyielding in regard to Vojvodina, believing that it was only Vojvodina that could have autonomy within the Serbian unit. The Cvetković–Maček Agreement and the creation of the Banovina of Croatia in August 1939, whose width of the territory jeopardised the interests of the Serbian nation, and the scope of its competences endangered the interests of state integrity, forced the Democratic Party to abandon the proposal of the creation of four federal units. Protesting over the adoption of the decision on the creation of the Banovina of Croatia in a non-democratic procedure, by singling out only one federal unit, without real representatives of the Serbian people, it however accepted it as a *fait accompli*. It, however, also put forward its decisive request that the entire territory that remained outside the Banovina of Croatia and the future Slovenian unit should become a single Serbian unit. The determination by which it supported such solution and criticised the new situation made it the most important opponent of the Cvetković–Maček Agreement.